

“XULQ OG'ISHI”, DEVIANT XULQ-ATVORNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Abdug'apurova Laylo Valijon qizi

Namangan viloyati To'raqorg'on tumani 11-maktab psixologi

Annotatsiya: Ushbu maqolada deviant xulq-atvorli o'smirlar alohida xususiyatlarining ijtimoiy-psixologik tashxisining o'ziga xosligi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: deviant xulq, o'smirning hayotiy mezonlari, ma'naviy va huquqiy me'yorlar, psixodiagnostika qilish, deviant xulqqa moyilligi.

KIRISH

Ma'lumki, kishining deviant axloqini jamiyatda qabul qilingan me'yorlarga zidligi va ruhiy jarayonlarining muvozanatsizligi, moslashuvchan emasligi ko'rinishida yoki uning shaxsiy axloqi ustidan axloqiy va estetik nazoratdan bo'yin tovlash ko'rinishidagi o'zini faollashtirish jarayonining buzilishida namoyon bo'luvchi alohida qilmishlar yoki qilmishlar tizimi sifatida belgilash mumkin. Normal va uyg'un axloq shakllarini ruhiyat bilan bog'liq uch darajada ifodalash mumkin:

- ruhiy jarayonlarning muvozanati ko'rinishidagi mizoj xususiyatlari;
- moslashuvchanlik va o'zini faollashtirish ko'rinishidagi xos xususiyatlar; - kishining ma'naviyati, mas'uliyati va vijdonliligi ko'rinishidagi shaxsiylik.

Og'uvchi xulq (deviant, lot. deviatio - og'ish) deb, kishining qilmishlari, faoliyati turi odatiy, umume'tirof etilgan me'yorlardan farq qiladigan yoki u o'zi a'zosi bo'lgan jamiyat tomonidan qabul qilingan me'yorlarga mos kelmay, barqaror ravishda ularning ijtimoiy me'yorlaridan og'ishida namoyon bo'ladigan axloqqa aytiladi.

Demak, deviant xulqli shaxs deb, birinchi navbatda, axloqiy jihatdan qarindoshurug'lari va do'stlarining ko'nglini og'ritadigan va atrofdagilarning hayoti uchun xavf tug'diradigan shaxslarga (individlarga) aytiladi. Katta yoshdagi individ avval boshdanoq ichki maqsadga intilish kuchiga ega bo'lib, shunga ko'ra, faolligining barcha ko'rinishlari yuzaga chiqadi. Shaxs va borliqning o'zaro munosabatlarini beshta usul bilan aniqlash mumkin:

- 1) moslashuv;
- 2) qarshilik ko'rsatish;
- 3) ro'para bo'lish; 4) vaziyatdan qochish; 5) mensimaslik.

Yetuk intellektual salohiyatli shaxslar voqelikka moslashuvni tanlaydi. Qarshilik ko'rsatishda shaxs faol ravishda o'ziga, dunyoqarashiga mos kelmaydigan borliqni o'zgartirishga, ya'ni uni o'zining shaxsiy qarashlari va qadriyatlariga muvofiq o'zgartirishga harakat qiladi. U o'zi duch kelayotgan barcha muammolar borliqning

ijtimoiy me'yorlariga asoslanganligiga ishonadi va borliq bilan kurash, borliqni o'ziga moslashtirib o'zgartirishga harakat qilish yoki jamiyat me'yorlarini buzuvchi axloqdan maksimal darajada foydalanish uning o'z maqsadlariga erishishining yagona usuli bo'lib qoladi. Bunda mazkur shaxsga nisbatan borliq tomonidan qaytariladigan javob ham xuddi shunday qarshi harakat qilish, shaxsni o'zgartirish, uni voqelik talablariga moslashtirishga qaratilgan bo'ladi. Borliqning shaxsning dunyoqarashiga zid bo'lgan ijtimoiy me'yorlariga qarshilik ko'rsatishi kriminal va delinkvent xulq-atvorda uchraydi. Borliqning qarshilik ko'rsatishi, uni o'zlashtirish va tushunishning subyektiv ravishda buzib ko'rsatilishi sabablari, tevarak-olam tomonidan dushmanlarcha qabul qilinadigan ruhiy nuqson alomatlari va ruhiy-patologik buzilishlar bilan bog'liq. Ruhiy kasallik alomatlari atrofdagilarning qilmishlari sabablarini bir xil baholash imkoniyatini izdan chiqaradi, buning oqibatida muhit bilan o'zaro samarali munosabatlar qiyinlashadi.

Talon-taroj qilish - o'g'rilik, firibgarlik, o'zlashtirish, rastrata qilish, bosqinchilik yoki qaroqchilik shaklida noqonuniy ravishda o'zganing mulkini tekinga olish;

O'g'rilik - o'zganing mulkini yashirin ravishda talon-taroj qilish;

Pora - mansabdor shaxs tomonidan pora beruvchining foydasiga bajarilgan harakat uchun pul, qimmatli qog'ozlar, boshqa mulk yoki manfaatlar olishi;

Firibgarlik - aldov yoki ishonchni suiiste'mol qilish yo'li bilan o'zganing mulkini talon-taroj qilish;

G'arazgo'y-zo'ravon yo'nalish deganda, shaxs ustidan zo'rlik ishlatish bilan bog'liq g'arazli jinoiy tajovuzlarni tushunish lozim. Bu toifaga quyidagilar kiradi: a) bosqinchilar;

b) bosqinchilik hujumlari ishtirokchilari;

c) zo'ravon talonchilar - reketirlar (tovlamachilar);

d) g'araz maqsadda odam o'ldirishdan qaytmaydigan qotillar.

Tajovuzkorona-zo'ravonlik deganda, insonlarning hayoti, sog'lig'i va shaxsiy qadr-qimmatiga o'ta hurmatsiz munosabatda namoyon bo'ladigan insonparvarlikka zid jinoiy yo'nalish tushuniladi. Bu toifaga quyidagilar kiradi: a) bezorilar;

b) haqoratlash va tuhmat qilish yo'li bilan shaxsning sha'ni va qadr-qimmatiga zarar yetkazuvchi shaxslar;

c) shaxsga qarshi og'ir jinoyat sodir qiluvchi shaxslar - odam o'ldirish, zo'rlik ishlatish, og'ir tan jarohatlari yetkazish va boshqalar.

Bunday holda, tajovuzkor zo'ravonlik yo'nalishi ham verbal (og'zaki) (so'z bilan haqoratlash), ham noverbal (jismoniy ta'sir) holatda, kriminalgacha va kriminaldan so'nggi darajada, ya'ni ma'naviy qoralashni keltirib chiqaruvchi qilmishlar va axloqsizlik ko'rinishida yoki jinoiy javobgarlikka tortiluvchi harakatlar shaklida namoyon bo'lishi mumkin.

Haqorat - o'zga shaxsning sha'ni va qadr-qimmatini beadab shaklda ifodalangan harakat orqali kamsitish;

Bezorilik - fuqarolarga nisbatan zo'rlik ishlatish yoxud zo'rlik ishlatish yo'li bilan qo'rqitish, shuningdek o'zganing mulkini nobud qilish yoki shikast yetkazish tarzida jamiyatdagi yurish-turish qoidalarini qo'pol ravishda buzish;

Kaltaklash - badanning anatomik butunligini buzmagan holda ko'plab zarbalar berish;

Qiynash - zo'rlik ishlatish yo'li bilan muttasil ravishda jismoniy yoki ruhiy azoblar berish;

Nomusga tegish - zo'rlik ishlatib yoki zo'rlik ishlatish bilan qo'rqitib, qurbonning ojizligidan foydalanib, jinsiy aloqa qilish;

Odami o'ldirish - boshqa odamga nisbatan qasddan o'lim yetkazish;

Ehtiyotsizlik oqibatida sodir etilgan jinoyatlar deganda jinoiy ehtiyotsizlik yoki o'ziga ishonganlik oqibatida vositalar va tizimlardan foydalanish orqasida ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, maishiy, tibbiy, ekologik xavfsizlik va shu kabilarning buzilishiga olib keluvchi harakatlar tushuniladi.

Ijtimoiy axloqning og'ishi jamiyatga qarshilik ko'rsatishning nisbatan "passiv" (qoloq) tipi deb tavsiflanadi. Ular faol hayot tarzidan voz kechishga intilish, o'z fuqarolik majburiyatlari, burchidan bo'yin tovlash, shaxsiy va ijtimoiy muammolarni hal etishni istamaslikda ifodalanadi. Bunday hollarga ishdan, o'qishdan bo'yin tovlash, daydilik, fohishalik, kishini sun'iy xomxayollar dunyosiga g'arq qiluvchi va uning ruhiyatini yemiruvchi alkogol, giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalar iste'mol qilishni kiritish mumkin.

Asotsial axloqning oshib ketishi - o'zini-o'zi o'ldirish - suitsid (suitsid - suitsidentning. tilidan o'z joniga qasd qilish) deyiladi.

Shunday qilib, deviant (og'adigan) axloqqa, shaxsning mazkur jamiyatda (ijtimoiy guruhda) rasmiy o'rnatilgan yoki ilgaridan vujudga kelgan me'yor va taomillarga mos kelmaydigan va subyektni undan ajratib qo'yishga, davolash, tuzatish yoki jazolashga olib keluvchi axloq va harakatlar kiritiladi.

Biz xulq-atvor devyatsiyalarining shakllanishiga ko'maklashuvchi ijtimoiy va biologik shart-sharoitlarini o'rganib chiqib, natijada shaxs og'ma xulq-atvorining psixologik mexanizmlari masalasida alohida to'xtab o'tmoqchimiz. Nima uchun bir sharoitda odamlar turli xulq-atvorni namoyish etadilar (nafaqat oddiy insonlar, balki genetik o'xshash egizaklar ham)? Qanday psixologik mexanizmlar deviant xulq-atvorni harakatga keltiradi va qo'llab quvvatlaydi? Qanday shaxs sifatlari va tuzilmalari og'ma xulq-atvor uchun javobgardir? Nihoyat, qanday shaxs sifatlari xulq-atvorda chetlashish shakllanishiga to'siqlik qiladi? Ushbu bobda biz, shaxs og'ma xulq-atvorining mohiyatini yoritib beruvchi yetakchi psixologik konsepsiyalardan foydalangan holda, qo'yilgan savollarga aniq javob berishga harakat qildik.

O'sha vaziyatda, ma'no-mazmunga (mohiyat) intilish, nimadir bilan to'silgan bo'lsa, ekzistensial frustratsiya holati paydo bo'ladi. Apatiya va zerikish - uning asosiy belgilari. Ekzistensial frustratsiya o'zidan o'zi na patologik, na patogen hisoblanadi. Odamlarning behuda hayoti, ma'no-mazmunni qidirish bilan bog'liq xavotirlanishi, hattoki ularning nochorligi, bular hammasi - kasallik emas, balki ma'naviy ofatdir. Hayotning ma'no-mazmunsizligini his etish, bir paytning o'zida intellektual samimiylik va haqiqatparvarlik belgisidir.

Shunday qilib, V.Frankl ta'limotiga muvofiq, og'ma xulq-atvor - odamlar ma'nomazmun topish uchun javobgarlikdan qochib, o'z ma'naviyatini ezib qo'yish natijasida paydo bo'ladi. Og'ma xulq-atvorga ega insonga yordam berish - bu uning ma'anaviy

“menligini” anglash, o'z taqdiri uchun ma'suliyatini sezishdir, keyinchalik o'z borlig'ining ma'no-mazmunini anglab yetishdir.

Maqsadli qadriyatlar bolalik chog'ida oilada shakllanadi, masalan, ona, bolaning muhabbat va hurmatga bo'lgan ehtiyojini qo'llagan holda, biror bir aniq topshiriqni bajarmasligi tufayli bolaga nisbatan salbiy munosabat bildiradi. Keyinchalik bolaning o'ziga nisbatan hurmati ona tomonidan singdirilgan qadriyatlarga va ularga munosib bo'lish qobiliyatiga bog'liq bo'lib qoladi. Singdirilgan shartli qadriyatlar ta'sirida bo'la turib, shaxs o'zi sezmaganda shaxs-niqobiga aylanib qoladi.

Shunday qilib, me'yorida rivojlanishi uchun inson o'z fikrini ifoda etish tajribasiga ega bo'lishi lozim. Aksincha, o'zi haqida yolg'on, nohaq yoki noto'g'ri tasavvurlar, qarama-qarshi tajriba, o'zini joriy etish talabi va tashqi baholashdan qaramlik o'rtasidagi ichki mojaro, - bularning hammasi muayyan muammoli xulqatvorni keltirib chiqaradi. Demak, shaxs va xulq-atvor muammolarini yechish uchun maxsus sharoitlar yaratib, faollashish jarayonini qo'llab quvvatlash zarurdir. Masalan, mijozga yo'naltirilgan terapiya jarayonida - bu shaxsga nisbatan chindan qiziqish, insonni shartsiz ijobiy qabul qila olish, unga baho berish munosabatida bo'lmaslik.

Shaxs o'zini faollashtirish tushunchasi A. Maslou (1908-1970) uchun ham asosiy deb hisoblanadi. Uning qarashlariga binoan, inson yaxlit tizim sifatida ijtimoiy sharoitlar ta'siri ostida amalga oshirilib, tug'ma ehtiyojlariga muvofiq faoliyat yuritadi. Ehtiyojlar pastdan yuqoriga qarab ierarxiya tashkil etadi:

1. Fiziologik ehtiyojlar;
2. Xavfsizlik ehtiyojlari;
3. Ijtimoiy ehtiyojlar;
4. Hurmat va e'tibor ehtiyojlari;
5. O'z imkoniyatlarini ishga solish ehtiyojlari.

Yuqori ehtiyojlar, faqatgina pastlari qoniqtirilganda, faollashadi. O'zini faollashtirish qobiliyat sifatida ko'pchilik insonlarda mavjud, ammo kamchilik shaxslarda u ma'lum darajada amalga oshirilgan bo'ladi. Bunday insonlar, o'zini faollashtiruvchi shaxslar - me'yorida rivojlanish namunasi sifatida qabul qilinadilar, chunki inson borlig'ini maksimal darajada namoyish eta oladilar.

O'zini faollashtirish konsepsiyasidan quyidagi xulosalar kelib chiqadi. Og'ma xulq-atvorning sabablaridan biri, o'zini faollashtirishga to'siq bo'lishi mumkin. Bu esa tayanch ehtiyojlarni frustratsiyasini bildirishi mumkin (ularni qondirish yo'lidagi to'siqlar); past darajadagi ehtiyojlarga individual yondashish, yuqori ehtiyojlarni rivojlanmasligi yoki yomon ijtimoiy sharoitlar. Agar turli sabablar tufayli ma'naviyat, ijod va muhabbat orqali me'yorida o'zini faollashtirish imkoni bo'lmasa, uni deviant xulq-atvor orqali o'zini namoyish etish bilan almashtirishi mumkin.

E.Fromm birinchi mexanizmni "avtoritar" deb belgiladi. Avtoritar shaxs erkinlik yuki, erkinlik va o'zining "menligidan" voz kechadi. Ushbu tip ko'proq totalitar davlatlarda kuzatiladi, ko'pchilik o'z lideri bilan simbiotik tarzda birlashadi. Ikkinchi mexanizmi - avtomatlashtiruvchi konformizm, bu holatda inson o'z individualligini yo'qotib, ijtimoiy sifatida taklif etilgan shaxs tipini to'liq o'zlashtirib oladi. Uchinchi yo'l - destruktivizm - dunyoni buzish orqali undan uzoqlashishi bilan bog'liq. Sadizmdan farqliroq, destruktivizm hukmronlikka intilmaydi, ammo u bor tiriklikni o'likka aylantiradi.

Shunday qilib, ekzistensial psixologiya o'zini faollashtirish va ma'naviy turmush kabi inson shaxsining yuqori namoyishlariga urg'u beradi. Ma'naviy turmush shaxsiyat chegarasidan chiqishni nazarda tutadi. U insoniy qadriyatlarda o'zini anglash, individuallik va o'zini namoyish eta olish muhimligini tan olish bilan bog'liqdir. U erkinlik, ma'suliyat, burch, mehr-shavqat, hurmat, qiziqish, muhabbat, ishonch, ijod quvonchi kabi yuqori darajadagi hissiyotlarda namoyon bo'ladi. Deviantlik holatida biz mutlaqo boshqa manzarani kuzatamiz. Shuning uchun og'ma xulq-atvorni shubhasiz, shaxsning ekzistensial muammolari va uning ma'naviy rivojlanishida buzilishlar mahsuli sifatida ko'rib chiqish mumkin.

FOYDLANILGAN ADABIYOTLAR

1. Олимов Л.Я., Махмудова З.М. Психологические механизмы девиантного поведения. Психология XXI века. Ярославль., 2020. -С. 125-127.
2. Олимов Л.Я., Махмудова З.М. Стрессли вазиятларда психологик ҳимоя механизмлари ва копинг хулқ-атвор намоён бўлишининг ижтимоий психологик хусусиятлари: стрессли вазиятларда психологик ҳимоя механизмлари. Psixologiya ilmiy jurnali. 2020 yil, 4 son 109-115 b.

3. Олимов Л.Я., Махмудова З.М. Ўсмирларда психологик ҳимоя механизмларининг намоён бўлишининг ўзига хослиги. *Psixologiya ilmiy jurnali*. 2021 yil, 4 son 103-112 b.
4. Олимов Л.Я., Махмудова З.М. Экстремал вазиятларда копинг хулқ-атвор ва стратегиялар намоён бўлишининг ижтимоий психологик хусусиятлари. *Psixologiya ilmiy jurnali*. 2021 yil, 3 son 98-106 b.
5. Olimov L.Ya, Baratov Sh. R. Авезов О.Р. *Psixologiya nazariyasi va tarixi. Darslik. "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti. Toshkent. 2019. -B. 494.*